Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 2, İstanbul 2000, 93-114

Mehmed Hurşid Paşa'nın *Seyahatnâme-i Hudud* Adlı Eserine Göre XIX. YÜZYIL ORTALARINDA BÂYEZİD SANCAĞI

Zekeriya KURŞUN[*]

ÖZET

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır problemleri büyük ölçüde 1746'da yapılan anlaşma ile halledilmişti. Ancak bölgedeki konar göçer aşiretleri sürekli sınır ihlâllerinde bulunmaktaydılar. Bu durumun düzeltilmesi için 1823 ve 1847 de iki anlaşma daha yapıldı. Bu sonuncu anlaşmanın uygulamaya konulmasından önce bölgeye bir "Tahdid-i Hudud komisyonu gönderildi. Derviş Paşa'nın başkanlığındaki bu heyette Mehmed Hurşid de katip olarak yer almıştı.

Mehmed Hurşid yerinde yaptığı incelemeleri Seyahatnâme-i Hudud adı altında bir kitapta topladı. Söz konusu kitapta Basra'dan Bayezid'e kadar olan yerlerin tanımı, demografik yapısı ve konar göçer aşiretlerin dolaştıkları yerler anlatılmıştır. Bu makalede söz konusu esere istinaden XIX. yüzyılın ortalarında Bayezid sancağının durumu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Bayezid, Celâlî, Zîlânlu, Hayderanlu, Sebîki, Mehmed Hurşid, Derviş Paşa

1. Osmanlı-İran Sınır İhlâlleri ve Çözüm Arayışları

Büyük bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı devletinin siyasî sınırları içerisinde pek çok unsur bulunmaktaydı. Bu unsurların büyük bir bölümü şehir köy ve kasabalarda yaşarken; azımsanmıyacak bir bölümü de konar-göçer göçebelerden oluşmaktaydı. Genellikle göçebe olarak, Arap Yarımadası, Irak, Suriye Çölü ve Güney-Doğu Anadolu yaylalarında yaşayan Urban, Ekrad ve Türkmen kabile ve aşiretlerinin, yerleşme alanları, yaşantı biçimleri, nüfusları vs. ile ilgili hususlar hâlâ tam anlamıyla açıklığa kavuşturulabilmiş değildir. Şüphesiz bunun en önemli sebebi, söz konusu grup-

[*] Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

ların mevsimine göre sürekli yer değiştirerek hayatlarını sürdürmeleri olsa gerektir. Zira onların bu hareketliliğini takib edebilmek için yeterli materyal bulunmamaktadır. Öte yandan yerleşik bütün medeniyetlerin en önemli problemi olan göçebeleri medenî hayata adapte etme meselesi, Osmanlı devletini de çok uğraştırmıştır. Bir taraftan kanun tanımaz bu göçebelerin, yerleşik ahâliye zarar vermemeleri için gayret gösteren devlet, diğer yandan da bunları iskan etmek için büyük çaba sarfetmekte idi. Ancak gerek devletin imkanları ve gerekse bedevî-göçebe hayata alışmış olan ve yerleşik hayatı adeta zül kabul eden bu kabilelerin hayat anlayışı, iskan edilmelerini zorlaştırmaktaydı.

Mevsimine göre yaylak ve kışlak arayan, Basra körfezi civarındaki Urban (bedevi Araplar) ile Güney-Doğu Anadolu bölgelerindeki aşiretler hıç bir sınır tanımadan, zaman zaman İran taraflarına geçerek hudut ihlâllerinde bulundukları gibi, İran tarafındaki bir kısım aşiretler de Osmanlı topraklarına geçip benzeri ihlâllerde bulunmaktaydılar. Bu da iki devlet arasında sürekli sürtüşmelere ve zaman zaman diplomatik problemlere neden olmaktaydı. Osmanlı toprakları ve özellikle de Bağdat ve civarı üzerinde tarihi emelleri olan İran için bu durum, savaş sebebi sayılmaktaydı. Nitekim, İranlılar 1821'de Osmanlı devletinin Tepedelenli ve Yunan isyanlarıyla meşguliyetini fırsat bilerek, bir takım hudut ihlâllerini öne sürmüşler ve Bâyezid, Eleşgirt, Bitlis, Muş ve Erçiş'i işgal etmişlerdi. Ancak İran ordusunda çıkan şiddetli kolera yüzünden geri çekilerek barış talep etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Bunun Seyyid Ali Paşa'nın sadâreti zamanlarında, İran ile 1823 yılında Erzurum'da bir muahede akdolundu[1]. Bu anlaşma ile daha önce 1746 yılında imzalanan barışın esasları korunmakla birlikte yeni bazı ilaveler yapıldı. Buna göre; hudut ihlâllerinde bulunacak olan aşiretler karşılıklı olarak te'dib edilecek, sınır güvenliği sağlanarak ihlâllerinin engellenecekti (Madde:3)[2]. Ayrıca, İran'dan Osmanlı

---

[1] Antlaşma metni için bak: *Muahedat Mecmuası* Ceride-i Askeriye Matbaası İstanbul 1298; III/1-5; İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi Kronolojisi*, IV/107.

[2] Madde-i Salise : Beyne'd-devleteyn münaza'un-fihâ olan Haydaranlu ve Sebîklu aşiretlerinden el-yevm Devlet-i aliyye toprağında bulunanlar bu tarafta oldukça İran hudûduna tecavüz ile hasârat ederler ise men' ve terbiyesine serhaddân-i Devlet-i Aliyye me'mûrları taraflarından dikkat olunup eğer tecavüzî hareketten bunlar feragat etmez ve serhaddân me'mûrları tarafından takyîd olunamaz ise ba'de-izin tasahhublarından keff-i yedd oluna ve eğer kendi rıza ve ihtiyarlarıyle yine İran ülkesine geçerler ise

topraklarına veya Osmanlı tarafından İran topraklarına geçen aşiretlerin sahiplenilmiyeceği de (Madde: 4)[3] karara bağlanmıştı.

Ancak bu anlaşmaya rağmen mesele tamamıyle halledilemediği ve bölgede yaşayan aşiretlerin hayat şartları aynen devam ettiği için yeniden hudut ihlâllerine de sebep oldukları anlaşılmaktadır. Bunun üzerine, Sultan Abdülmecid zamanında, -1823 yılında imzalanan anlaşmanın, yeni anlaşmayla ilga edilmiyen maddelerinin geçerli ve bâki kalması şartıyla- 1847'de İkinci Erzurum Muahedesi'nin akdedilmesi zarureti doğmuştu[4]. Bu yeni anlaşmada da iki devlet sınır ihlâllerinde bulunan aşiretlerin verdikleri zararlarının önlenmesi, yaptıkları gasb, yağma ve katl hareketlerinin önüne geçilmesi hususunda karşılıklı taahhüdlerde bulunmuşlardır. Ayrıca ne tarafa bağlı olduğu belli olmayan bir takım aşiretlerin de iskanları için aşiretlerin kendi tercihlerine göre mekan tayin edilmesi (Madde: 8) ve o güne kadar meydana gelen zararların telafisi ve hudutların tesbiti için iki tarafın da iştirak edeceği bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir (Madde: 3-4). Yapılan bu yeni anlaşmanın iki ay içinde tasdik edilerek teati edilmesi öngörülmüştü. Babıâlî'ye ulaştırılan anlaşma müsveddesini inceleyen hükümet, anlaşmaya gözlemci olarak katılan Rusya ve İngiltere'nin Dersaadet sefirleri bulunan Lord Favle ve Mösyö Ostinof'a, anlaşma müsveddesinde mevcut olan bir takım müphemiyetlerin giderilmeden anlaşmanın tasdik ve teatisinin mümkün olamayacağını bildirmiştir[5]. İmza ve teatinin uzamaması için adı geçen sefirler bizzatihi açıklamalarda

---

Devlet-i Aliyye bunları men‘ etmeyup ve ol-tarafa geçtiktden sonra tekrar Devlet-i Aliyye topraklarına geçerler ise kat‘a tasahhub ve kabul olunmaya ve eğer bunlar İran tarafına geçerler ise Devlet-i aliyye hudûduna tecavüz ve hasârat eyledikleri halde Devlet-i İraniyye serhaddânı zabıtanı dahî men‘-i tecavüz ve tasallutlarına dikkat eyleye. *Muahedat Mecmuası* III/3.

[3] Madde-i Rabia: Ber-mûceb-i şart-ı kadîm devleteyn-i aliyyeteyn firarileri kabul ve tasahhub olunmıya ve kezalik Devlet-i Aliyye tarafından Devlet-i İraniyye cânibine ve Devlet-i İraniyye cânibinden Devlet-i Aliyye tarafına aşâir ve îlâtdan geçenler tasahhub ve kabul kılınmaya. *Muahedât Mecmu‘ası* III/ 3-4.

[4] Antlaşmanın tam metni için bak: *Muahedat Mecmuası* , III/5-8.

[5] Mehmed Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-i İraniye Me'mûriyetiyle fî Safer sene 1265 ve fî 11 Kanûnisanî sene 1264 Tarihinde Taraf-i Devlet-i Aliyye'den Ĭ‘zâm Buyrulmuş Olan Müteveffa Derviş Paşa ile Birlikte Bulunan Ankara Valisi esbakı Müteveffa Hurşid Paşa tarafından Kaleme Alınmış Olan Layihadır*, Dersadet 1300, s. 2. (Tahdid-i Hudud komisyonu katibi sifatıyla Mehmed Hurşid tarafından kaleme alınan ve muhtemelen Sadaret'e sunulan bu layiha 1300 yılında basılmıştır. Mehmed Hurşid, sözkonusu layihasında, bölgeye gidiş sebeplerini ve yaptıkları çalışmayı mufassal bir şekilde rapor etmektedir.)

bulunarak, sözkonusu anlaşma ile Osmanlı devletinin, Muhammara şehri ve limanıyla Ceziretu'l-Hazar'dan başka hiç bir araziden vazgeçmediğine dair teminat vermeleri ve bunu İran'ın da resmen kabul etmesi üzerine, anlaşma tamamlanarak yürürlüğe girmiştir. Bir süre sonra, İngiltere ve Rusya'nın imzadan önce verdiği teminata uygun olarak yürürlüğe konan bu anlaşmayı tatbik ve Osmanlı-İran sınırının tesbiti için *Tahdîd-i Hudûd Komisyonu* adıyla bir heyet oluşturulmuştur.

Tahdîd-i hudut komisyonunda Osmanlı devleti adına kimyager Derviş Mehmed Paşa (1817-1879)[6], İran devleti adına da Mirza Cafer Han görev alırlarken, iki devlet arasında aracılık yapan devletler adına da Kolonel Williams (İngiltere adına) ve General Çerikof (Rusya adına) görevlendirilmişlerdir. Bu amaçla Derviş Paşa 22 Ocak 1849 tarihinde, yanında Hariciye Mektubî katiplerinden Mehmed Hurşid Bey[7] (sonradan Paşa) olduğu halde yola çıkmıştır. Mezkur komisyon ilk toplantısını Bağdat'ta yapmış, bilahare Muhammara'ya geçerek, görüşmeler bir süre de burada sürdürülmüştür. Bu müzakerelerde katip olarak görev alan Hurşid Paşa'nın ifadesine göre, görüşmeler ile ilgili ilk müzakere mazbataları ve protokolleri Derviş Paşa tarafından 1850 başlarında Babıâlî'ye takdim edilmiştir[8]. Bölgede sınır tesbiti çalışmalarına başlayan Tahdîd-i Hudud Komisyonu, bu çalışmalarını 1849-1853 yılları arasında dört yıl boyunca sürdürmüşlerdir. Yerinde yapılan bu incelemelerin akabinde Derviş Paşa çalışmalarını Şubat 1853 tarihinde *Devlet-i Aliyye ile İran Devleti Beyninde*

---

[6] Hayatı ve eserleri için bak: Mehmed Es'ad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiyye* , İstanbul 1310 s. 142-143; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* , İstanbul, 1311, II/337; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* , İstanbul 1333 III/269.

[7] Osmanlı bürökrasisinin muhtelif kademelerinde bulunduktan sonra, çeşitli valilikler, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti ve Sadaret Müsteşarlığı görevleriyle, son olarak da Ankara valiliğinde bulundu. 1299/1882'de vefat etti. Geniş bilgi için bak. İbnül Emin Mahmud Kemâl (İnal) - Hüseyin Hüsâmeddin, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli* , İstanbul 1335, s. 142-144; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, II/312-313.

[8] Görüşmeler sırasında Derviş Paşa'nın Babıâlî ile yaptığı bazı yazışmalar için bak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *A. AMD* 36/92; 37/68; *A. MKT.MHM* 33/2; *A.MKT.UM* 51/91; 58/18; 73/1; 73/2.

Hudud Layihası[9] adıyla mufassal bir şekilde Babıâlî'ye takdim etmiştir. Daha sonra,1287/1871'de Matbaa-i Amire'de ve 1321/1906 tarihinde de Ahmed İhsan Matbaası'nda *Hudûd-i İraniye'ye Dair* adı altında iki kere basılan layihasının giriş kısmında Derviş Paşa'nın ve mezkür heyetin çalışmaları hakkında şu bilgiler verilmektedir:

> *"Tahdîd-i hudûd-i İraniye'ye me'mûr Ferik Seadetlû Derviş Paşa Hazretlerinin müddet-i me'mûriyetinde istihsâl eylediği ma'lûmata göre devleteyn memâliki beyninde gerek tarafeyn teb'ası meyanında şimdiki müte'aref olan ve gerek mu'ahedât-i kadîmede mezkûr ve münderic olan ve mahalleri erbab-i vukûfundan ve ba'zı senedât-i mülkiyeden hudûd-i kadîme oldukları istintâc kılınan hudûdun ibtidasinden intihasına kadar memer hutûtuyla hudûd-i mezkûre üzerinde bulunan aşâyirin ahvaline ve hududca arız olmuş olan iğtişaşât ve teşvîşât keyfiyyatına dair bend bend kaleme alıp fî C sene 1269/1853 tarihinde arz ve takdim eylediği müzekkiredir„*

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, sözkonusu komisyon bölgede tam bir demografik yapı araştırması yapmış, özellikle münazaa konusu olan aşiretlerin sayıları ve nüfusları ile hangi tarafa ait olduklarına dair bilgi ve belgeler toplamışlardır. Basra Körfezi ile Erzurum Eyâleti'ne bağlı Bayezîd Sancağı arasında olan yerleri dolaşan heyet: Basra Körfezi, Basra, Bağdâd, Şehrizôr, Musul ve Van eyâletleri ve hudûd üzerinde bulunması münâsebetiyle Bayezîd Sancağı; doğrudan görülerek veya görülmeden tahkiki mümkün olan diğer yerler; şehir, kaza, dağ, çöl, nehir, akarsular ve göller ile zikredilen yerlerin ahâlisi, üretimi, bilhâssa bu yerlere yerleşmiş olup o zamana kadar durumları kaleme alınmamış ve haklarında çeşitli rivayetler olan urban (bedevi Arap) ve ekrad aşiret ve kabilelerinden ayrı ayrı, sınıf sınıf; yurtları, hâl ve mizaçlariyle, yaklaşık olarak hâne veya çadır sayıları; zikredilen yerlere komşu olan İran toprakları ile halen İran devleti tasarrufunda bulunan yerler ve hudûd üzerinde bulunan çeşitli unsurlar hakkında çok önemli ve güvenilir bilgiler elde etmiştir[10].

---

[9] Derviş Paşa, *Devlet-i Aliyye ile İran Devleti Beyninde Hudûd Layihası*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Tarih Yazmaları (İÜ TY) Nr. 82375. (Bu eser İstanbul'da iki defa basılmıştır ki biz de bu makalede basılı olan metni kullandık).

[10] Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahat-nâme-i Hudûd*, İÜ TY 2373, (Tetimme) Varak (Vr.)12a

2. Bölgenin Bir Kaynağı Olarak Mehmed Hurşid Paşa'nın Eseri

Derviş Paşa'nın dışında heyette katip sıfatıyla bulunan Mehmed Hurşid (sonradan Paşa) da aldığı emir gereği derlediği bilgileri mufassal bir layiha haline getirmiştir. Layihasına da *Seyahatnâme-i Hudûd*[11] (29.5X18.5 cm, 27 satır) adını veren Mehmed Hurşid Paşa, heyette görevlendirilmesi, eserinin muhtevası ve kaleme alınmasının sebepleri hakkında şöyle demektedir:

> *"...müddet-i medîdeden beri devlet-i aliyye-i ebed müddet-i Osmaniye ile devlet-i behiyye-i İraniyye beyninde pesmânde-i hicâb-ı ihmâl ve müstelzim-i kîl ü kâl olmuş olan hudûd mes'elesinin hüsn-i tasviyesi tarafeynin emel ve arzû-kerdesi olduğundan.... pâdişâhımız.. Abdülmecid Hân... efendimiz hazretlerinin cümle-i muhassenât-ı asriyye-i hümâyûnlarından olmak üzere bu emr-i mühimmin dahî yoluna konılmasıçün tarafeynden birer me'mûr ta'yîn olunması karârgîr oldukdan sonra tahdîd-i hudûda me'mûr buyurulan ferikân-ı kirâmdan sa'âdetlü Derviş Paşa hazretlerinin me'mûriyetine dâir Babıâlî'den yedlerine verilen ta'lîmât-ı seniyyenin bir bendinde hasbe'l-me'mûriyye geşt ü güzâr olunacak mahallerin ahvâl-i hâzıra ve tabâyi'-i ahâlî ve sekenesi ve mahsûlât-ı arzıyye ve sınâ'iyyesinin kaleme aldırılması derc olunarak zamîme-i me'mûriyyet kılınmış ve bu ahkar-ı bendegân ve übeyd yânî el-ân mektûbî-i hariciyye hulefâsından bulunan Mehmed Hurşid dahî min-gayri liyâkatin kitâbet me'mûriyetiyle ferîk-i müşârün-ileyh hazretlerine terfîk buyurulmuş olduğu sırada husûsât-ı mezbûrenin kaleme alınması makam-ı celîl-i Nezâret-i Hâriciye'den bizzât bu çâkere dahî şifâhen emr ü fermân buyurulmuş olduğundan dört sene imtidâd bulan me'mûriyet-i mezkûre esnâsında ol havâlînin yânî Irak ve Kürdistan'ın mümkün mertebe tahkîk-i ahvâl-i lâzımesinde bezl-i mesâî olunarak evrâk-ı perîşân üzerine sebt ve tahrîr olunmuş ve bunun arz ve takdîme şâyân bir sûrete ifrâğı farîza-i zimmet-i ubûdiyyetden bulunmuş olduğu halde Dersa'âdet'e gelince[ye] kadar bu vecîbenin îfâsına ihtilâs-ı vakt olunamamış olmasıyla bu kerre cem' ve telfîkına bed' olunarak sâye-i me'âlî-i pîrâye-i hazret-i mülûkânede resîde-i sâha-yı hitâm olduğundan Seyâhatnâme-i Hudûd ünvânıyla tevsîm ve hâkipâ-yı âlî'ye arz ve takdîm olundu„*[12].

---

[11] Eserin geniş bir tanıtımı için bak: Alaâddin Eser, "Bir Hududun Anatomisi, Mehmed Hurşid Paşa, Seyahatnâme-i Hudud", *Tarih ve Toplum* Sayı 51, (Mart 1988), s. 57-61. Mehmed Hurşid Paşa'nın eserinin tarnskripsiyonlu metni ve tıpkı basımı aynı müellif tarafından neşredilmiştir. (Mehmed Hurşid (Paşa), *Seyahatnâme-i Hudud*, (Çevirimyazı: Alaâddin Eser) İstanbul 1997.

[12] Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, Vr. 11b, 12a.

Kaynak değeri açısından tartışılmayacak kadar önemi haiz olan *Seyahatnâme-i Hudûd* 'un yazma nüshasi yüzaltmışyedi varaktan meydana gelmektedir. Bölge ile ilgilenen bir çok müsteşrikin önemli başvuru kitaplarından birisi olan bu eser, -İstanbul'da muhtemelen 1277/1861'de- mahdut sayıda basılmıştır. Osmanlı devletinde bir takım önemli meseleler hakkında hazırlanan rapor ve layihalar zaman zaman ilgili nezaret memurlarını bilgilendirmek için mahdut sayıda basılmaktaydı. Anlaşılan bu eser de onlar meyanında basılmıştı. Yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Tarih Yazmaları arasında bulunan eserin, malesef basılı nüshaları kütüphanelerde pek bulunmamaktadır.

Seyahatnâme-i Hudûd altı bölüm (fasıl) ve bir hatîmeden meydana gelmektedir. Birinci fasılda, Basra Eyaleti; İkinci fasılda, Bağdat Eyaleti; Üçüncü fasılda Şehr-i Zor Eyaleti; Dördüncü fasılda, Musul Eyaleti; Beşinci fasılda, Van Eyaleti; Altıncı fasılda ise Bâyezid Livası anlatılmaktadır ki bu son bölüm 148-164 varakları arasıda yer almaktadır. Kitabin geri kalan kısmı Hatîme'ye ayrılmış olup yol ve mesafeleri göstermektedir.

Burada gerek Osmanlı devleti zamanında ve gerekse günümüzde stratejik önemi haiz olan Bâyezid Livası'nın tarihi, etnoğrafya ve demografik yapısı, Mehmed Hurşid'in eserine istinaden ortaya konulacaktır. Mehmed Hurşid, son olarak 1852/53 tarihlerinde oralarda dolaştığına göre, modern anlamda bir saha araştırması niteliği taşıyan raporundaki veriler, bize, ondokuzuncu yüz yılın ortalarında bölgenin yapısı hakkında oldukça tatminkar bilgiler vermektedir. Gerçi Osmanlı belgeleri arasında Doğu Anadolu ile ilgili, bu döneme ait hayli yoğun belgeler de bulunmaktadır. Ancak oldukça dağınık olan bu belgelerdeki verilerin ortaya konulması zaman isteyen zor ve yorucu bir iştir. Diğer taraftan Mehmed Hurşid'in verdiği bilgiler ile arşiv belgelerinin mukayesesi de çalışmaya değer bir konudur. Gerçi, Mehmed Hurşid, Derviş Paşa'nın başkanlığındaki bir heyetle birlikte bölgede, bir nevi saha araştırması yapmak üzere görevlendirilmişti. Dolayısıyle gerek kendisinin ve gerekse heyet başkanı olan Derviş Paşa'nın raporlarından oluşan kitaplarındaki bilgiler de resmi veriler niteliğindedir ve en az diğer belgeler kadar değerlidir. Heyet başkanı sıfatıyla Derviş Paşa'nın ve kâtipler arasında bulunan Mehmed Hurşid'in eseri arasında önemli bir fark bulunmamaktadır. Ancak Derviş Paşa'nın eseri tam bir rapor niteliğinde olduğu için daha muhtasardır. Buna karşılık Mehmed

Hurşid, daha serbest davranarak, Derviş Paşa'nın da verdiği bir takım bilgiler yanında değişik rivayetlere de yer vermiştir. Bu çalışmada, Mehmed Hurşid'in metni esas alınmakla birlikte, yer yer Derviş Paşa'nın raporuyla mukayese edilip, farklılıklar da dipnotlarda gösterilmiştir.

Burada şu hususun da ayrıca zikredilmesinde yarar vardır. Aşağıda verilen bilgiler Osmanlı devletine sunulmuş ve o günki şartların ışığında hazırlanan oldukça mükemmel bir rapora dayandırılmıştır. Dolayısıyle bu rapor, modern demografi bilimi metodları ışığında değerlendirildiğinde, ortaya çıkacak sonuçlar, bölge tarihinin yeniden yorumlanmasına büyük katkı sağlıyacaktır. Bu hususu demografi uzmanlarına bırakarak, metinde özellikle nüfus verilirken takib edilen yöntemin hatırlatılması konunun anlaşılması bakımından yerinde olacaktır.

Mehmed Hurşid, bölgedeki yerleşik ahâlinin hâne miktarını veriken, Osmanlı'da yaygın olarak bilinen *millet* sistemini esas almış ve müslümanları hiç bir etnik ayırıma tabi tutmadan birlikte vermiştir. Diğer taraftan, resmen bir *millet* olarak kabul edilen Ermeniler de ayrı kategoride ele alınmıştır. Mehmed Hurşid, esasında resmen tanınmayan Yezidi milletini de müstakil olarak vermek suretiyle, aslında bir yenilik de getirmiştir. Her üç unsur için verdiği rakamlar oldukça dikkat çekicidir. Verdiği hane sayıları, bu tür hesaplamalarda genellikle kullanılan beş rakamı ile çarpıldığında, bölgede (Bâyezid merkezi, Diyadin, Karakilise, Eleşkird, Hamur ve Batnos) 13840 müslüman, 5855 Ermeni ve 1880 yezidi yerleşik olarak yaşamaktaydı. Ermeni sorununun olmadığı ve demografik yapı ile ilgili her hangi bir tartışmanın da bulunmadığı bir dönemde, tamamen farklı maksatlar ile ortaya konulan bu rakamlar, esasında uzun yıllardır gündemi işgal eden Ermeni nüfusu ile ilgili spekülasyonlara da önemli bir cevap niteliği taşımaktadır.

Mehmed Hurşid eserinde *Ekrad* ifadesi ile, yerleşik nüfustan ziyade, Anadolu, İran ve o sıralarda Rusya hakimiyetinde olan topraklarda dolaşan ve yurtları net olarak belli olmayan göçebe unsuru kastettiği anlaşılmaktadır. Mehmed Hurşid, göçebe halkın hâne sayılarını (burada kasdedilen çadır veya bağımsız aile olsa gerektir) verirken, Celâlî, Hayderanlu ve Zilânlu aşiretlerinin dinî mensubiyet değerlendirmesini yapmazken; Sebikî aşiretinin fırkalarını sayarken, müslüman yada yezidi olduklarını özellikle

belirtme ihtiyacı duymuştur. Hatta aynı aşirete mensup gruplar arasındaki bu dinî farklılık kendisini de şaşırtmıştır. Bu yüzden de aslında bu aşiretin hepsinin yezidî iken bazı fırkalarının sonradan müslümanlaşmış olabileceği kanaatini serdetme ihtiyacı duymuştur ki, bu konu da ayrıca tedkike şayandır.

3. *Seyahâtnâme-i Hudûd*'a Göre Bâyezid Livası

Coğrafî Konumu

İdarî bir birim olarak ele alınan Bâyezid Sancağı şöyle tanımlanmaktadır: Bâyezid sancağı, bir taraftan Van sancağı, diğer taraftan o sıralarda İran'ın hakimiyetindeki Hoy hükümetine bağlı Makû ile Rusya'nın İran'dan aldığı Revan bölgesiyle çevrili ve Erzurum eyaletine bağlı bir yerdir. Fırat nehrinin ana kaynakları bu livadaki Diyadin kazasıyla, Ebağa nahiyesi arasında bulunan Alâ dağında bulunmaktadır. Osmanlı, İran ve Rusya'nın sınırları, Bâyezid kazasından dört-beş saat uzaklıkta ve Türkler arasında Eğri veya Ağrı, yabancı dillerde Ararat dağı diye bilinen dağda birleşmektedir[13].

Bâyezid Kasabası

Geçmişte oldukçe gelişmiş bir yer olan Bâyezid kasabası[14] önce 1821'de İran, akabinde 1828'de Rusya tarafından istila edilmiş ve pek çok yeri harab olmuştur. Kasabayı koruyabilecek bir yerde kalesi olmakla birlikte bakımsız kalmıştır. Tahdid-i hudud komisyonunun yaptığı tetkiklerden anlaşıldığına göre; Bâyezid, IV. Murad zamanından Sultan Abdülmecid zamanına kadar yerli ahaliden bir hanedanın tasarrufunda bulunmaktaydı. Bu hanedanlık burada bazı eserler inşa etmekle birlikte çoğu yıkılmıştır. Ancak bunlardan, hicri 1189 tarihinde, Bâyezid mutasarrıfı İshak Paşa'nın inşa ettiği saray ve içindeki nefis cami ayakta kalabilmiştir. Mehmed Hurşid, sarayın dört, beş sene evvel meydana gelen şiddetli depremde bazı taraflarının yıkılmış olduğunu söylemektedir ki, bu depremin 1844-45 yıllarında olduğu anlaşılmaktadır. İshak Paşa sarayı, harab olmasına rağmen, uzun süre

---

[13] *A.g.e.*, Vr. 148a

[14] "Der-kenâr: Bâyezid kasabası, otuz dokuz derece ve kırk iki dakîka arzında ve Paris nısfü'n-nehârından i'tibâren kırk bir derece ve elli üç dakîka tûlünde vâki'dir." (*A.g.e*, Vr.148a)

kaymakam ve kadıların görev yerleri olarak kullanılmıştır. Mehmed Hurşid'in ifadelerine göre, bu saray tamir olunduğu takdirde kaymakam dairesiyle, zabtiye[15] işlerinde görevli neferlerden başka bir iki tabur nizamiye askeri de alabilecek genişliktedir. Kalenin arkasındaki, bir kaya dağ üzerinde bulunan çukur bir yerde toplanan su için özel bir yol yapılıp kale içine akıtılmıştır. Suyu kullanmak için de iki çeşme inşa edilmiştir. Kalenın dış kapısının yanında da bir cami bulunmaktadır. Ancak, meskün mahalllerden oldukça uzakta kalmış olan cami kullanılmamaktadır.

Mehmed Hurşid eserinde, Bayezid kasabasının –ki kasaba merkezi anlaşılmaktadır– sakinlerinin aslen kürd ve Şafii mezhebinden iki yüz hâne müslüman ve iki yüz elli hane Ermeni milletinden ibaret olduğunu söylemektedir. Aynı açıklamalardan anlaşıldığına göre; Müslümanların çoğu istila senelerinden sonra gelip burayı vatan edinmiş aşiretler olup, eski yerlilerinden pek az kimse kalmıştır. Eskiden buradaki Ermenilerin nüfusu daha fazla iken, Rusya, bölgeyi istila ettiğinde pek çoğunu göçürüb Tiflis ve Revan taraflarına götürmüştür. Bu yüzden bölgedeki Ermeni nüfusu azalmıştır. Mehmed Hurşid, ayrıca, gerek Bâyezid ve gerekse Erzurum ve Van eyâletlerinin diğer yerlerinden göçüp Rusya tarafına geçmiş olan Ermenilerin oldukça pişman olduklarını pek çok kişiden işittiklerini de kaydetmektedir[16].

Tanbat Mağaraları

Mehmed Hurşid Seyahatnâmesinde, Bâyezid çevresi hakkında verdiği bilgilerin en ilginçlerinden birisi de Tanbat mağaraları hakkındakilerdir. Esasında bu mağaralar, sadece mağara olarak değil, bölgedeki konar göçer aşiretlerin sığınma mekanları olarak da önem arzetmekteydiler. Ağrı dağının yanında, Küçük Ağrı dağı diye bilinen dağın eteklerinde, Tanbat adıyla pek çok mağara bulunmaktadır. Oldukça geniş olan bu mağaralar, kalabalık nüfuslu aşiretleri hayvanları ile birlikte alabilecek büyüklüktedirler. Uzun zamandan beri mevcut olan mağaraları Celalî aşireti kışlak olarak kullanmaktaydı. Adı geçen aşirete mensub guruplar kış mevsiminde çadırlarını bu mağaraların içine kurup, hayvanlarıyla birlikte gecelerler. Gündüzleri de hayvanlarını otlatmak için dışarı bırakırlar. Her ne kadar bu

---

[15] Vr. 148a.

[16] Vr.148 b.

bölge kış yatağı ise de -kış mevsiminde gerek Celalî aşiretler gerekse Bâyezid civarındaki köylerde kışlayan diğer aşiretlerin hayvanları kışa alışıktır. Bu yüzden koyun, at ve kısrak cinsinden olan hayvanlar, kışın da salıverilirler. Bu hayvanlar kar içinde gezerek, karı başlarıyla ve ayakları ile eşip, altındaki otları otladıktan sonra, akşam üzeri dönüp, mağaralara gelir ve sahiplerinin hazırladıkları yerlere girerler. Mağaraların civarında su bulunmadığından burada kışlayan aşiretler, kar eritip ondan elde ettikleri suyu kullanmaktaydılar.

Tanbat mağaralarının en genişi Simedirân isimli mağaradır. Rivayete göre, yalnız girişine yakın yerinde iki, üç yüz hâneyi, bütün hayvanları ile alabilecek ve daha iç taraflarında da boş yeri kalabilecek büyüklükte olan bu mağaranın üstünden Aras nehri geçmektedir[17].

BÂYEZİD SANCAĞI'NIN KAZA VE KÖYLERİNİN MEVCUD HÂNE SAYILARI

İslâm Hâne Adedi	Ermeni Hâne Adedi	Yezidî Hâne Adedi	Karye Adedi	[Vr.147b]
621	365	088	71	Bâyezid kazası merkezi
304	050	000	12	Diyadin kazası
377	240	220	40	Karakilise kazası
900	490	038	86	Eleşkird kazası veya Toprakkale
476	026	030	68	Hamur kazası (Batnos dahil)
2678	1171	376	277	

Celalî Aşiretleri ve Yaşadıkları Yerler

Bölgenin en önemli aşiretlerinden birisi oan Celâlî aşiretinden Osmanlı topraklarında bulunanlar kış mevsimlerini Bâyezid kazasının köylerinde, Tanbat mağaralarında ve Hamur kazası köyleri ile Kars'a bağlı Gövoğlu ve diğer kazalarda geçirmekteydiler. Yaz mevsimlerinde de Bâyezid'e iki saat uzaklıktaki Kazlugöl ve Ebgay sahrasının kuzey taraflarına giderlerdi. İran toprakları tarafında bulunanlar ise kış mevsimlerinde Makû'de ve Makû ile Bâyezid civarında olan Akgöl isimli yerde; yazları da

[17] Vr. 149a.

Van Sancağı'na bağlı, Ebgay yaylaklarında geçirirlerdi. Rusya tarafına geçmiş olanlar da kış mevsiminde Revan'da bulunan Elâgez ve Revan ile Bâyezid sancağı arasındaki Pîrlü ve Mâm Zeydî isimli yaylaklarda dolaşmaktaydılar[18].

CELÂLÎ AŞİRETİ'NİN GRUPLARI[19]

Hâlikânlı tâifesi	Sâkânlı tâifesi	Belhkânlı tâifesi
Hâne	Hâne	Hâne
Adedi	Adedi	Adedi
250 [Osmanlı Tarafında]	230	250
260 [İran Tarafında]	200	150
040 [Rusya Tarafında]	050	160
550	480	560

Mısırkânlı ve Banuki taifesi	Cenukânlı taifesi
Hâne	Hâne
Adedi	Adedi
030 [Osmanlı Tarafında]	200
110 [İran Tarafında]	000
020 [Rusya Tarafında]	000
160	200

Hasan Suranlı taifesi	Kızıl Paşuhlu taifesi
Hâne	Hâne
Adedi	Adedi
200	040 Hâlâ Osmanlı devleti tarafında bulunan
010	150 Îran topraklarında bulunan
030	000 Rusya tarafında bulunan
240	190

TOPLAM
Hâne
Adedi
2380

Osmanlı Topraklarında	İran Tarafında	Rusya Tarafında
Hâne	Hâne	Hâne
Adedi	Adedi	Adedi
1200	880	300

[18] Mehmed Hurşid Paşa, a.*g.e.*, Vr. 149b.

[19] Müellif burada, Bâyezid Sancağı'na bağlı olup, o sırada Bâyezid'te meskûn aşiret grupları ile, aynı aşiretin İran ve Rusya tarafındaki gruplarının dökümünü vermektedir.

Hayderânlı Aşireti ve Grupları

Osmanlı-İran sınır ihlallerine çözüm bulmak için oldukça dikkatli bir inceleme yapmış olduğu anlaşılan Tahdid-i hudud komisyonu kâtibi Mehmed Hurşid Hayderânlı aşiretlerini şöyle saymaktadır:

Âdemânlu taifesi.

Şeyh Hasenân taifesi.

Mârhôri yahut Ma'arahôri taifesi.

Hamdikânlu taifesi[20].

Dürtuyî taifesi.

Âkubî taifesi[21].

Hilekkî taifesi[22].

Komisyon başkanı Derviş Paşa'nın da verdiği bilgilere uygun düşen ve toplam 1150 hâneden oluşan Hayderânlı aşiretinin Âdemânlu ve Hamdikânlu ve Maarhôri ve Âkubî guruplarından tahminen dört yüz hâne kadarı, yaz ve kış mevsimlerinde Bâyezid sancağında, geri kalanlarının altı yüz hâne kadarı da Van sancağının Erciş kazasında bulunmaktaydılar. Yine bunlardan başka adı geçen gurubun her birinden bir kaç hâne olmak üzere, tahmînen yüz elli hâne kadarı, Haydar Ağa isimli bir şahıs ile İran topraklarında dolaşmaktaydı. Kış mevsiminde Hôy'a bitişik Karini denilen yerde ve yazın Ebgay sahrasında vakit geçiren bu gruplar, birer bahane ile bazan Osmanlı devletine bazan da İran'a bağlılıklarını bildirmekteydiler[23].

Sebîkî/Sebîkânlu Aşireti

---

[20]Derviş Paşa aynı taife için "Hamdîkânlu veya Hamîdkânlu" ifadesini kullanmaktadır. Derviş Paşa, *Hudûd-i İraniye'ye Dair*, Matba-i Ahmed İhsan 1321, s. 154.

[21] Derviş Paşa'da "Akubû veya Akubyân", *a.g.e*, s.154.

[22] Derviş Paşa'da "Hillekî veya Halikanlu", (*a.g.e.*, s. 154). Mehmed Hurşid Paşa, ile Derviş Paşa'nın Hayderanlu Aşireti için verdikleri tasniflerde bazı farklılıklar bulunduğu gibi, toplam hane sayılarında da farklılıklar bulunmaktadır. Hurşid Paşa, adı geçen aşiretlerin toplam hane sayısını 1150 olarak verirken Derviş Paşa buna Hayderanlu aşiretine bağlı Hamdikânlu aşiretinin oymaklarını da ilave ederek hane sayısını 2000 olarak vermektedir. Karşılaştırmak için bak: Derviş Paşa, *a.g.e.*, s. 154-155.

[23] Aynı hususta Derviş Paşa da şöyle demektedir: "Bâlâda muharreru'l-esâmî Hayderanlu Aşireti tavâifinden bir mikdarları ya'nî ziyadeceleri Bâyezid Sanceğında nefs-i Bâyezid ve Hâmûr ve Karakilise kazalarında ve bazısı Van Sancağı'na tâbi' Erciş ve Muş Sancağına muzaf Malazgird kazalarında ve cüz'î mikdarları dahî İran memâlikinden Hoy'a tabi' Çaldıran mahallinde bulundukları". Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.157.

Mehmed Hurşid, müslüman ve yezidi olmak üzere 18 guruptan oluşan bu aşirete bağlı gurupların isimlerini saymakla kalmayıp, her gurubun inançlarını da ayrı ayrı vermektedir.

Mikatilli taifesi (Yezîdî).
İsâ Dezanlu taifesi (Yezîdî).
Botiyanlı taifesi (Yezîdî).
Şemsikî taifesi (Yezîdî).
Killeyri taifesi (Yezîdî).
Çilânili taifesi (Yezîdî).
Birimi taifesi (İslam).
Mânikânlu taifesi (İslam).
Mâm Zeydî taifesi (İslam).
Pîrehâl taifesi (İslam).
Dereceki taifesi (İslam).
Hasînî taifesi (Yezîdî).
Hâl Hasînî taifesi (İslam).
Mîranki taifesi (Yezîdî).
Sitorki taifesi (Yezîdî).
Buhalo taifesi (Yezîdî).
Pîrebâd taifesi (İslam).
Mala 'atey taifesi (akaidi bilinmiyor).

Mehmed Hurşid, aynı etnik kökenden gelen bu gurupların farklı inançlara sahip olmasını yadırgamaktadır. Bu konuda bölgede yaptığı incelemelerden de, bunların aslında müslüman mı yoksa yezidi mi olduğunu tam olarak öğrenemediğini belirten Mehmed Hurşid, söz konusu aşiretlerin hepsinin esasında yezidi iken bir kısmının sonradan müslümanlaştığı kanaatine vardığı anlaşılmaktadır[24]. Sebiki aşiretlerinden iki yüz elli hane kadarı yaz ve kış mevsimlerinde Bâyezid Sancağı ile Eleşgird kazasına bağlı Ayintab nahiyesinde yaşamakaydılar. Üç yüz hanesi de Rusya topraklarında olup, kış mevsimlerini Revan'da yaz mevsimlerini de yine Revan'a bağlı Elâkaz yaylaklarında geçirmekteydiler. Aynı aşiret guruplarından sadece bir kaç hâne İran topraklarında bulunmaktaydı.

---

[24] Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e*, Vr. 150a.

Mehmed Hurşid bölgede bulunduğu sırada Rusya idaresinde bulunan Mam Zeydi Sineki ve Hasînî Sineki yaylaları ile Balıklı Göl ve Karanlık Harabeleri mevkilerinin de aslında Bâyezid Sancağına ait olduklarını belirterek, buraların Zilânlu aşiretlerinin yaylakları olduklarını da vurgulamaktadır.

Sözkonusu Hasînî Sinekî yaylağı ötedenberi Hasînî ailesinin tasarrufundaydı. Mâm Zeydî Sinekî yaylağı ise boş ve sahibsiz idi. Ancak, aşiretler arasında oldukça nüfûz sahibi biri olan Zilânlu aşiretinin büyük ağası Hüseyin Ağa isimli şahıs, gerek Revan tarafında bulunduğu vakitlerde bölgenin boş olması münasebetiyle ve gerek Kars ve Bâyezid taraflarında bulunduğu vakitlerde de, adı geçen yerin Osmanlı mülkü olmasından dolayı, yazları sürekli Mâm Zeydî Sinekî yaylağına gitmekteydi. Hüseyin Ağa, Osmanlı devleti toprağında bulunduğu vakitlerde, Revan tarafından bu yaylağa bir aşiret geldiği takdirde, "Burası Osmanlı mülküdür" diyerek gelmelerine engel olmaktaydı. Mehmed Hurşid'in bölgeye gittiği yıllarda Hüseyin Ağa bu yayalağa gitmeyi bırakmışsa da, kardeşinin oğlu ve ona bağlı guruplar Mâm Zeydi Sineki yaylasina gitmeyi sürdürmekteydiler.

Zilânlu Aşireti ve Grupları

1500 haneden oluşan Zilânlu aşireti aşağıda isimleri verilen 19 guruptan meydana gelmekteydi.

Rediki taifesi.
Eyleyanlu taifesi.
Ayanlu taifesi.
Dilhıranlu taifesi.
Kürdikânlu taifesi.
Keltûranlu taifesi.
Şeyh Bizinî taifesi.
Cemâldinlü taifesi.
Bizkânlu taifesi.
Süveydânlu taifesi.
Berukânlu taifesi
Kara Çorlu taifesi
Milliyân yâhûd Millivân taifesi.
Azîzî taifesi
Çekemânlu taifesi
Motanlu taifesi
Salanlu taifesi[25].
Karahacılar taifesi
Hazekânlu taifesi

Mehmed Hurşid'in yaptığı tetkiklerden öğrendiğimize göre, Zilânlu aşireti, aslen Diyarbekir taraflarından Erzurum ve Kars eyâletlerine gelip

[25] *Aynı yer.*

yerleşmişlerdir. Zaman içinde çoğalan aşiret Erzurum ve Kars eyaletlerindeki yaylak ve kışlaklara sığamaz oldular. Bu yüzden de pek çoğu Revan tarafına geçmişti. Rusya, Revân'ı zabt ve istila ettiği tarihte, Zilânlu aşiretinin büyük ağası Hüseyin Ağa, kendisine bağlı gurupların tamamiyle Bâyezid'e gelip bir buçuk sene kadar burada ikamet etmiştir. Rusya burayı da istila edince Hüseyin Ağa, Hôy tarafına naklederek altı, yedi sene kadar Karini isimli yerde kalmıştır. Hüseyin Ağa, Hacı Kamilî Paşa'nın Erzurum valiliği zamanında, aşiretini Kars sancağına nakletmek istemiştir. Bu durumdan İranlıların haberdar olması üzerine; Hüseyin Ağa'nın oğlu Kasım Ağa'yı ailesi, çocukları ve hatta babasının hanımlarından birisini rehin alarak Hôy kasabasına götürüp, göz hapsine almışlardı. Hüseyin Ağa da göçüb Kars sancağındaki Kağızman kazasına gelmiştir. İranlılar ise Kasım Ağa'yı Tahran'a aldırıp, oradan Loristan'a sürmüşlerdi. Bu durum altı yıl kadar devam etmiş ve Hüseyin Ağa'nın Kağızman'da ölmesi üzerine; İranlılar oğlu Kasım Ağa'yı tekrar Tahran'a getirmişler ve bu sefer büyük itlitaf göstermişlerdi.

İran, Kasım Ağa'ya, daha önce babası ile birlikte Kars tarafına göçen aşireti geri getirmesini teklif etmiş ve bunu yapması için Osmanlı topraklarına geçmesine de izin vermişti. Kasım Ağa, gerek Makû'da rehin kalan ailesini ve gerekse babasının hanımını kurtarmak maksadıyla, Kağızman'da babasına mensub aşiretinden yüz hâne kadarını alıp Hôy tarafına nakletmiş ve bir kış mevsimi orada ikamet etmiştir. Böylece İranlıları ikna eden Kasım Ağa ailesini kurtardıktan sonra, Bâyezid sancağına dönmüştür. O sırada Anadolu ordu-yı hümâyûnu müşîri bulunan[26] Reşîd Paşa'ya müracaat ederek af ve merhamet dilemiştir. Ancak onu çekemeyen bazıları, kendisini Erzurum valisi Hamdi Paşa'ya gammazlamışlardı. Vali de O'nu, bazı uygunsuzluklarından bahisle İstanbul'a şikayet etmiştir. Bu şikayet üzerine Kasım Ağa'nın İstanbul'a götürülmesi iradesi çikmışsa da, sonradan suçsuzluğu anlaşılınca, bundan sarf-ı nazarla, tekrar aşiretine ağa olarak gönderilmiştir. Kasım Ağa, Mehmed Hurşid'in bölgeyi ziyareti sırasında Kağızman'da Devletin hizmetinde olduğu anlaşılmaktadır[27].

---

[26] Vr. 151a.

[27] Benzeri rivayetler için karşılaştır: Derviş Paşa, *a.g.e.*, s. 162-164.

Mehmed Hurşid'in ifadesinden anlaşıldığına göre, Zilânlu aşiretinin muhtelif taifelerinden beş yüz hâne kadarı Kasim Ağa'ya bağlı olarak, Kars sancağında ve bin hâne kadarı Rusya tarafında, Revân'da bulunmaktaydı. Bir kısmı yaz mevsiminde Pîrlü ve Mâm Zeydî Sinekî yaylaklarında ve bir kısmı da Revân'a tabi Elâkez yaylaklarında bulunurken; Berûkânlu gurubunun yüz elli hâne kadarı da İran topraklarında olup, kışın Makû'de ve yazın Ebgay yaylaklarında dolaşmaktaydılar. Oldukça dağınık bir şekilde yaşayan bu aşiretin gerçek hâne sayısının bilinmediğini kaydeden Mehmed Hurşid, yukarıda verilen sayıya bin hâne daha ilave edilebileceğini söylemektedir[28].

Seyahatnâme-i Hudud'ta, Bâyezid ve Kars sancaklarıyla civarlarında bulundukları söylenen aşiretlerin hepsinin Ekrâd olduğu, içlerinden bazılarının ise Türkce ve Farsça da bildikleri belirtilmektedir. Bunlardan başka Bâyezid sancağının Karakilise nahiyesiyle diğer bazı yerlerinde Diyarbekir taraflarından bu bölgelere gelerek önce Revan'a yerleşen sonra geri gelerek Bâyezid civarında yaşamaya başlayan bir gurup daha bulunmaktaydı. Ây Rûmeli diye bilinen bu aşiretler, diğerlerine nisbetle yerleşik hayata geçmiş, ziraat ve çiftçilikle uğraşmaktaydılar. Mehmed Hurşid, burada yaşayan Ekrâd aşiretlerinin çoğunun koyun, at ve kısrak sahipleri olduğunu; san'at ve ticaretlerinin ise bu hayvanları götürüp ürünlerinden faydalanmak ve bir de yağmacılık yapmaktan ibaret bulunduğunu ayrıca ilave etmektedir[29].

İran'ın İdaresindeki Yerler

Tahdid-i Hudud komisyonu, sadece Osmanlı toprakları tarafında değil, aynı zamanda Bâyezid civarında olup, o sıralarda İran'in idaresindeki yerlerde de incelemelerde bulunmuştur. Mehmed Hurşid, kitabının muhtelif yerlerinde bunları da anlatmıştır. Anlatım şekli, Osmanlı'daki "hakimiyet-i siyasiye" teorisine oldukça uygun düşmektedir. Yani, söz konusu bölgeler, fiilen Osmanlı hakimiyetinde olmasalar da esasında, Osmanlı topraklarının bir uzantısı olarak telakki edildikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden eserde bu yerler "İran'ın tasarrufundaki bölgeler" olarak geçmektedir.

---

[28]Nitekim Derviş Paşa da Zilânlu aşiretinin gerçek hane sayılarını bilen kimse bulunmadığından öğrenilebilen tahmini sayıları verdiğini belirtmekte ve verdiği hâne sayılarının toplamı 2290'a ulaşmaktadır. Derviş Paşa, *a.g.e.*, s. 158-159.

[29] Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, Vr. 151b.

Örneğin, Van'ın uzantılarından olan Ebgay nahiyesi ile Bâyezid sancağının doğu tarafı İran tasarrufunda olan yerlerden biri idi. Nitekim, Bâyezid, Hôy hükûmeti dahilinde bulunan Sökmanova yani Sekbân-âbâd ve Beyecik/Çaldıran, Karîni, Ovacık ve Makû isimli yerlerle kuşatılmıştır. Buralarda bazı meskün köyler olmakla birlikte çoğunlukla sakinleri aşiretlerden meydana gelmekteydi. Bu aşiretlerin bir miktarı Osmanlı topraklarında bulunan Hayderânlu, Celâlî ve Ây Rumeli ile Milân aşiretleri guruplarıyla Beyat isimli bir taifeden oluşmaktaydı. Makû hakimi Ali Han da Beyat taifesinden idi[30]. Zaten problemlere sebep olan da bu bölgelerdeki aşiretlerin yer değiştirmeleri sırasındaki sınır ihlaleri idi.

Başkal'a-Bâyezid Arasındaki Yollar ve Mesafe Cedveli

Mehmed Hurşid, gezdikleri yerlerde konaktan konağa olan mesafeleri ve bu konaklardaki, köy, geçit, göl, nehir, ılıca gibi yerleri de tek tek kaydetmiştir. Bu cümleden olarak, aşağıda verilen cedvelde elliüçüncü merhaleden yetmişbirinci merhaleye kadar, yani Başkal'a-Bâyezid arası mesafeleri ve her merhalede mevcut köy, geçid vs. de vermiştir. Ayrıca, bu gün bir çoğu kaybolmuş olan bazı eserleri de kaydetmeyi ihmel etmemiştir. Bölge tarihi araştırmalarında ihmal edilmiyecek önemi haiz bu bilgiler arasında verilen hususlardan bazıları şunlardır:

Elli üçüncü merhaledeki Kilise karyesinde Bartoğmiyos manastırı bulunmaktaydı. Mehmed Hurşid'e göre, eski ve sanat değeri olup, kârgîr binadan oluşan bu manastırın, İran'ın Urmi, Selmas, Seldos ile aynı ülkenin tasarrufunda bulunan Somay ve Bradost ve Deyrek ayrıca Osmanlı devletinin Hakkârî kaymakamlığı dahilindeki Elbak ve Cölemerk ve Gever'de oturan Ermeni milleti tarafından verilen yıllık gelirleri bulunmaktaydı. Manastırda Üç Kilise tarafından görevlendirilmiş Piskopos vekili vardı. Hakkâri beyleri ortadan kaldırılıp, Osmanlı devleti tarafından bölgeye kaymakam tayin edildiğinde, orada bulunan Piskopos vekili de, Üç Kilise[31] tarafından görevlendirilmeye başlanmıştır. Böylece Piskopos vekili

---

[30] Vr. 159b.

[31] Banat dağında eskiden var olan ancak sonradan yıkılan iki kilise ile Zenzagor kalesi civarındaki kiliseye verilen isimdir. Müellif bölgeyi gezdiği sırada bunlardan sadece sonuncusu bulunmakta ve oraya da Üç Kilise adı verilmekteydi.

Tebriz'de bulunan Piskopos'a müracaatdan vaz geçmişti. Bu yüzden kilisenin, İran tasarrufundaki yerlerden toplananan gelirleri de kesilmiş olduğu Piskopos vekili tarafından giden heyete ifade edilmiş idi.

Mehmed Hurşid, bölge, Hakkari ve civarindeki Ekrâd'ın tasallutu altında olduğu sıralarda, bu manastırın bir kaç defa yağmalandığını; ancak bölge kaymakamlık eliyle idare edilmeye başlandıktan sonra, asayışın sağlanarak, buradaki Ermenilerin da ayinlerini huzur içinde yapabildiklerini ilave etmeyi ihmal etmemiştir.

Elli dördüncü ve altmış dördüncü merhalelerde Sultan Murad tarafından yaptırıldığı rivayet edilen kârgir binalardan oluşan han harabelerinin bulunduğunu söyleyen Mehmed Hurşid, mesafe cedvelinde zikredilen diğer yerlerin özelliklerini de tek tek anlatmaktadır[32].

BAŞKAL'A- BÂYEZID ARASI MESAFE CEDVELI

	Merhale 53			Merhale 54	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
4	8	Kilîse/Deyr karyesi	2	43	Hâne Sûr hanı
			3	45	Eşnâk karyesi
			6	28	

	Merhale 55			Merhale 56	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
1	37	Birşıhverân karyesi	1	30	Kutur karyesi
0	41	Hanik gedüğü			
2	38	Girlehük karyesi			
4	56				

[32] Vr. 163a.

	Merhale 57			Merhale 58	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
1	27	Habeş-î Süflâ kary.			
1	42	Zîrî karyesi	3	35	İstiyrân karyesi
1	11	Şüliyrân deresi			
4	19				

	Merhale 59			Merhale 60	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
2	03	Doğmacı taşı	3	49	Girey Berânân gedüğü
1	04	Biyanili karyesi	1	45	Kutur'a bağlı Şerefhâne
3	03	Evrin dağında Mebitmez			
6	10		5	34	

	Merhale 61			Merhale 62	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
1	25	Nazar Bey gedüğü hizası	2	10	Yikmâle karyesi
1	22	Avzerk karyesi	0	28	Navurgöl gedü.
0	49	Ahurik zîr karyesi	1	27	Yâhûnlu karyesi
3	36		4	05	

	Merhale 63			Merhale 64	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
0	34	Ebgay sahrasi veya Ebağa, Abağa/Me-hemdî düzü	1	05	Yezîdî ağaların kabirleri kubbeleri
2	28	Mehdî Kuli karyesi	2	04	Sent çayı
0	39	Dergezîn karye kal‘ası	2	30	Ebgay sınırında Han gedüğü
3	41		5	39	[Vr.161a]

	Merhale 65			Merhale 66	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
0	06	Sultan Murad Hanı	0	50	Mâkû kasabası
0	40	Hacı Seyyid Ali gedüğü	1	42	Handâvâr karyesi
1	00	Mâkû'ya bağlı Tükân karyesi	1	00	Kızıldağ karyesi
0	35	Mâkû'ya tâbi‘ Kal‘acık karyesi	2	45	Taşdam karyesi
2	21		6	17	

	Merhale 67			Merhale 68	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
1	43	Ilıca tepesi	3	45	Yetlumhân bulağı
1	12	Havik karyesi	0	33	İlânkara deresi
0	40	Karabağ karyesi	0	12	Tûr dağı
3	35		4	30	

	Merhale 69			Merhale 70	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
4	04	Dikmetaş	1	45	Millân karyesi
2	45	Danalı karyesi	1	05	Bâzirgân karyesi
6	10		2	50	

	Merhale 71			Merhale 72	
Saat	Dakika		Saat	Dakika	
1	01	Gürcü bulağı	2	00	Bâyezid kasabası
5	01	Bâyezid'e bağlı Kazlugöl			
6	10				[Vr.161b]

TOPLAM

Saat	Dakika
97	43

"The Sancak of Bayezid in the mid-nineteenth century according to the account of Seyahatnâme-i Hudud by Mehmed Hurshid"

Abstract

The boundary prablems between the Ottomans and Iranians were solved to a great extent by the agreement of 1746. Howewer, nomedic tribes of both sides had continiusly transgressed the border. Two more agreements, one in 1823 and another in 1847, were made between the states in order to regulate this issue. Therefore a commision of delimitation was sent to the area to carry out decisions of the agreement. A certain Mehmed Hurshid had joined the commission which was headed by Dervish Pasha.

Mehmed Hurshid wrote the results of the survey of the commision under the title of "Seyahatnâme-i Hudud". In this work he described the definitions of places from the Persian Gulf to Bayezid in Eastern Anatolia, and demografic structure as well as the places were nomedic tribes travelled seasonally. This article exemines the Sanjak of Bayezid during the mid-nineteenth century based on Mehmed Hurshid's work.

Keywords:

Bayezid, Celâlî, Zîlânlu, Hayderanlu, Sebîki, Mehmed Hurshid, Dervish Pasha